

УДК 343.2/.7

Є.В. Скулиш,

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник НДІ інформатики
і права НАПрН України

І.І. Митрофанов,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри галузевих юридичних наук
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ В МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. У статті аналізуються кримінальні правовідносини з точки зору виконуваних функцій у механізмі реалізації кримінальної відповідальності. Розглядається сутність таких правовідносин. Досліджуються питання запобіжних і відновлювальних кримінально-правових відносин. Констатується, що зміст цих правовідносин постійно конкретизується, але в будь-якому випадку у своєму розвитку вони проходять певні етапи.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, механізм реалізації кримінальної відповідальності, правовідносини, відновлювальні кримінально-правові відносини, запобіжні кримінально-правові відносини.

Постановка проблеми. Визнання актуальних суспільних відносин єдиним форматом реалізації кримінально-правової відповідальності не тільки не знімає, а, навпаки, надає підвищеної значущості питанню про те, чи виступають вони неодмінно як кримінальні правовідносини. Розв'язання цієї принципово важливої проблеми безпосередньо залежить від того, що розуміти під правовідносинами та за допомогою яких їх видів втілюються у конкретну поведінку суб'єктів регульованих кримінальним правом суспільних відносин приписи норм, що встановлюють можливість застосування кримінально-правових засобів впливу на осіб, які визнані винними у вчиненні кримінального правопорушення.

Усі правовідносини в кримінальному праві виникають на підставі норм Кримінального кодексу України (далі — КК), але не всі з них мають підключатися до функціонування механізму реалізації кримінальної відповідальності (далі — МРКВ). Власне МРКВ слід вважати тим науково-практичним фундаментом, на якому може бути перевірена дієвість кримінально-правових норм, що встановлюють покарання за ті чи інші діяння. У зв'язку з цим актуалізуються питання кримінальних правовідносин МРКВ.

Слід вказати, що ці питання наукою кримінального права не розглядалися, але досліджувалися більш ширші за обсягом і змістом механізми кримінально-правового впливу та кримі-

нально-правового регулювання. Так, ці механізми розглядалися у наукових працях як українських (Ю.В. Баулін, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, О.В. Наден, М.І. Панов, В.Я. Тацій та інші), так і російських (Є.В. Благов, В.К. Дуюнов, В.П. Коняхін, М.М. Кропачев, Н.О. Лопашенко, Г.О. Петрова, В.С. Прохоров та інші) вчених-криміналістів.

Виходячи з цього, метою цієї статті є з'ясування кола правовідносин, які задіються у механізмі реалізації кримінальної відповідальності (для забезпечення його функціонування (див. схему 1), що забезпечує впровадження приписів кримінально-правових норм у поведінку суб'єктів регульованих суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. При з'ясуванні кола правовідносин, які задіються у механізмі реалізації кримінальної відповідальності, ми виходимо з того, що юридична своєрідність правовідносин виявляється у тому, що: 1) їх учасниками можуть бути тільки суб'єкти права, тобто особи, які наділені правосуб'єктністю. На цю обставину вказує Т.А. Сулейманов, зауважуючи, що особа стає суб'єктом відновлювальних кримінальних правовідносин і зобов'язана понести кримінальну відповідальність не завдяки тому, що вона визнана підозрюваною, обвинувачуваною, а тому, що вона вчинила кримінальне правопорушення та може за законом бути його суб'єктом. У відновлювальні кримінальні правовідносини особа залучається як суб'єкт, оскільки вона дійсно вчинила кримінальне правопорушення у осудному стані з досягненням встановленого законом віку; причому таким суб'єктом вона стає з моменту вчинення кримі-

нального правопорушення; момент здійснення дій, описаних у правовій нормі, й є початком правовідносин [1, с. 48]. Щодо запобіжних кримінальних правовідносин, то, як справедливо вказує Б.Г. Розовський, запобіжна роль закону України про кримінальну відповідальність (далі — ЗУпКВ) полягає в породженні правовідносин з його дотримання, обов'язкового (за наявності відповідних ознак) для усіх суб'єктів кримінального права, до яких у цьому випадку належать й правослухняні громадяни¹ [2, с. 17]; 2) правовідносини без відповідних правових норм не виникають. У зв'язку з цим Л.С. Явич зазначає, що урегульованість фактичних відносин правом надає цим відносинам юридичної форми, але не перетворює їх у правові, тому що юридичний характер закон надає не всім фактичним відносинам, а тільки певній їх частині. Безпосередній зміст правовідносин охоплює лише ту частину поведінки, взаємодії сторін, що передбачена юридичною нормою [3, с. 118]; 3) для правовідносин характерний специфічний зв'язок суб'єктів у формі кореспондуючих прав і юридичних обов'язків; 4) підставою виникнення правовідносин є юридичний факт (фактичний склад). З огляду на це О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородський зазначають, що правовідносини виникають не просто з юридичних фактів, а із зазначених у законі змін, що мають перетерплювати фактичні відносини внаслідок їхнього настання [4, с. 181]. Стосовно до сфери діяльності, регламентованої кримінальним процесуальним законом України, необхідно враховувати, що юридичним фактом виникнення кримінальних процесуальних правовідносин

¹ Тому суб'єктом запобіжних правовідносин є держава та потенційні суб'єкти кримінальних правопорушень з моменту прийняття та набрання чинності ЗУпКВ, яким воно передбачено.

є не юридична та навіть не об'єктивна обставина, а ознаки об'єктивної, юридично значущої (тобто такої, що має значення для суду) обставини, внаслідок якої виникли базові відновлювальні кримінальні правовідносини; 5) правовідносини, що виникають на підставі правових норм, встановлюються, гарантуються й охороняються державою.

Слід також вказати, що науковий пошук шляхів розв'язання проблем кримінальної відповідальності призвів до того, що всі науковці почали розглядати її у межах кримінальних правовідносин і визнали той факт, що саме в цих відносинах вона реалізується. У зв'язку із цим нами було розглянуто загальне питання про особливості правовідносин у кримінальному праві [5, с. 206-228] та з'ясовано, що за функціональним призначенням кримінально-правових відносин у МРКВ слід виокремлювати дві великі групи таких відносин: 1) запобіжні, в межах яких реалізується охоронна функція та здійснюється діяльність із запобігання кримінальним правопорушенням; 2) відновлювальні, в межах яких реалізується кримінально-правова відповідальність.

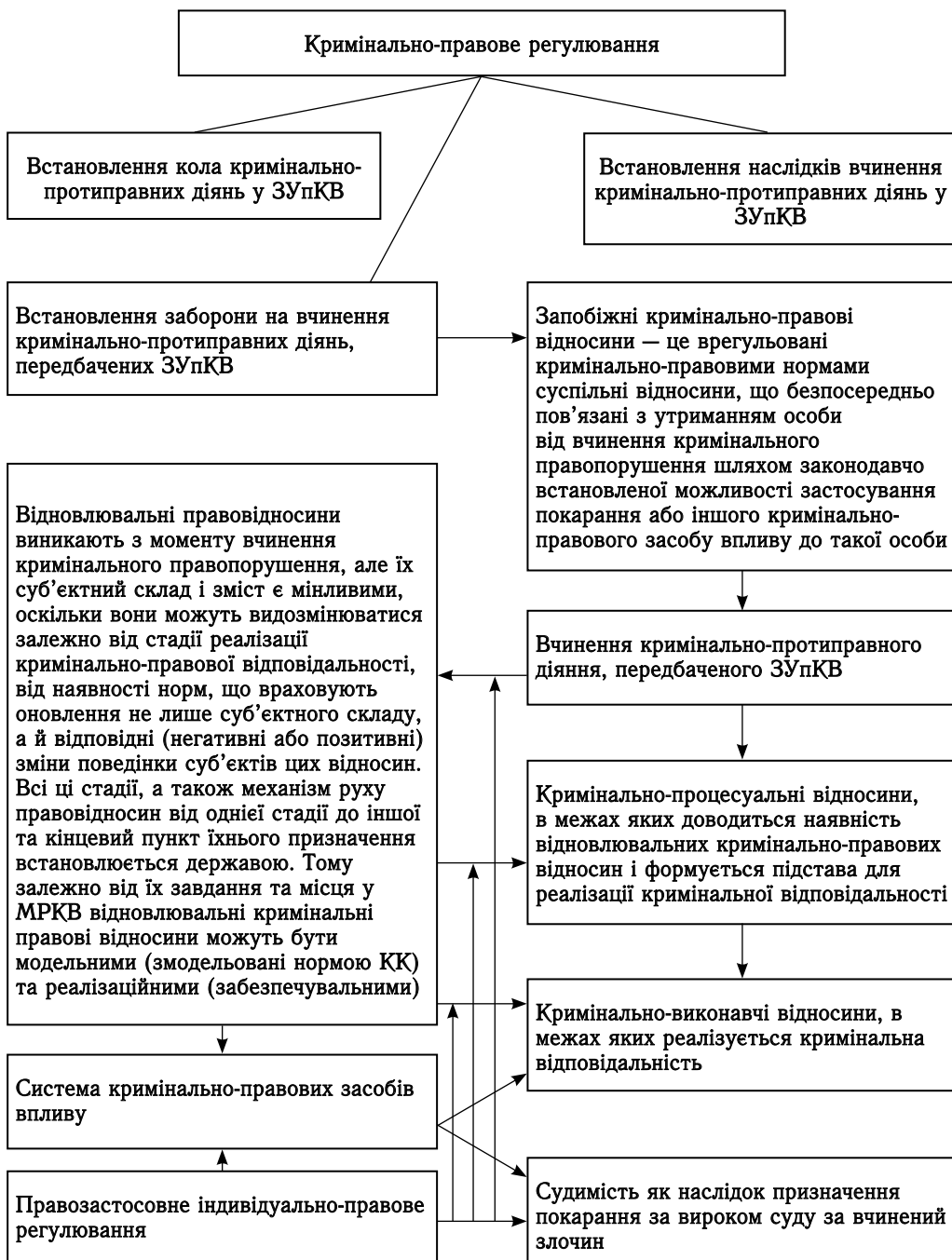
Так, Б.Г. Розовський справедливо зазначає, що при вчиненні кримінального правопорушення виникають нестандартні правовідносини, в яких обов'язок держави притягнути винного до кримінальної відповідальності й обов'язок винного зазнати покарання. Цілком очевидно, що ці (відновлювальні) правовідносини є похідними від первинних правовідносин, породжених ЗУпКВ: *держава встановлює заборону не вчиняти, під загрозою покарання, певні дії, а кожний громадянин зобов'язаний утриматися від їх здійснення*. Іншими словами, є реальні (запобіжні) правовідносини

між державою та кожним громадянином. Кримінальне правопорушення — це не щось, що невідомо як потрапило у сферу правового регулювання, а порушення особою саме правовідносин, що мали місце, виникли після прийняття відповідного ЗУпКВ [2, с. 17].

Однак відновлювальні правовідносини не слід розглядати лише в одному ракурсі. Насправді, вони виникають з моменту вчинення кримінального правопорушення, але їх суб'єктний склад і зміст є мінливими, оскільки вони можуть видозмінюватися залежно від стадії реалізації кримінальної відповідальності, від наявності норм, що враховують оновлення не лише суб'єктного складу, а й відповідні (негативні або позитивні) зміни поведінки суб'єктів цих відносин. Всі ці стадії, а також механізм руху правовідносин від однієї стадії до іншої та кінцевий пункт їхнього призначення встановлюється державою. Тому залежно від їх завдання та місця у МРКВ відновлювальні кримінальні правові відносини можуть бути модельними (змодельовані нормою КК) та реалізаційними (забезпечувальними).

Модельні кримінально-правові відносини виникають з моменту вчинення кримінального правопорушення на підставі норми, яка встановлює конкретні види та розміри (строки) покарання. Саме ці правовідносини є правовим підґрунтям для появи процесуальних кримінальних правовідносин, в межах яких і доводиться наявність перших. У зв'язку з цим не можна погодитися з В.Г. Смирновим, який зазначає, що правовідносини в кримінальному праві виникають лише з моменту постановлення вироку суду [6, с. 95]. Цю точку зору підтримують й деякі інші вчені (див., наприклад, П.Є. Недбайло [7, с. 485])). Модельні правовідносини в

Функціонування механізму реалізації кримінально-правової відповідальності

кримінальному праві виникають не на підставі процесуального акта (завершального судового рішення), а існують до його прийняття, з моменту вчинення кримінального правопорушення та створюють підґрунтя для виникнення та розвитку забезпечувальних правовідносин.

У межах реалізаційних (забезпечувальних) кримінальних правовідносин втілюють у регульовані суспільні відносини приписи санкції кримінально-правової норми Особливої частини ЗУпКВ, що виступила правовим підґрунтям виникнення базових кримінально-правових відносин. Самі по собі модельні відновлювальні правовідносини існувати не можуть, тому в процес упровадження кримінальної відповідальності включаються забезпечувальні кримінальні правовідносини. Серед забезпечувальних кримінальних правовідносин слід виділяти такі, у межах яких здійснюється: 1) звільнення від кримінальної відповідальності; 2) індивідуалізація кримінальної відповідальності під час обрання конкретного кримінально-правового впливу на особу, яка визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення; 3) звільнення від покарання; 4) індивідуалізація покарання при його виконанні (відбуванні), що спричиняє залучення до МРКВ процедурних виконавчих правовідносин [8, с. 108-114].

За своїм призначенням у теорії кримінального права також розглядається група кримінально-правових відносин, що виникають на підставі кримінально-правових норм, які передбачають обставини, що елімінують кримінальну протиправність діяння. Ці кримінально-правові норми породжують правовідносини, що не мають окремого предмета кримінально-правового регулювання, оскільки беруть

участь у виконанні запобіжної функції кримінального права. Проте регулювання відносин відбувається дещо по-іншому, ніж у межах запобіжних кримінальних правовідносин, що виникають на підставі норм, які встановлюють покарання за вчинення кримінальних правопорушень. Це пов'язано з їхньою правовою природою. Завдяки вказаним правовідносинам встановлюються законодавчі кордони кримінально караної поведінки (межі дозволеного та недозволеного), що має важливе значення в правовому регулюванні поведінки індивідів у цілому. Окреслюючи кордони дозволеної поведінки, вказані правовідносини запобігають вчиненню кримінальних правопорушень [9, с. 103-109].

У сучасній теорії кримінального права виокремлюється ще група кримінально-правових відносин, що виникають на підставі норм, які визначають загальні положення (завдання, принципи та дефініції) кримінального права. Їхня різниця від інших кримінально-правових відносин полягає у тому, що вони регулюють суспільні відносини у межах як запобіжних, так і відновлювальних кримінальних правовідносин. Ці кримінальні правовідносини, перш за все, спрямовані на забезпечення законності, обґрунтованості та вмотивованості вироку суду. Встановлення у вироку суду конкретного кримінально-правового засобу впливу засудженому означає як визначення міри конкретного права держави на невідворотність кримінально-правового реагування на вчинення кримінального правопорушення, так і початок процесу реалізації цього права [5, с. 187].

Було б неправильно вказувати на те, що змістом модельних матеріальних кримінальних правовідносин є право держави покласти на особу, визнану

винною у вчиненні кримінального правопорушення, засоби кримінально-правового впливу, та обов'язок засудженого — піддатися несприятливим наслідкам застосування таких засобів. Насправді сутність кримінально-правових відносин складніша, оскільки право на застосування конкретного кримінально-правового засобу впливу на особу, яка визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення, одночасно за загальним правилом є й обов'язком органів досудового розслідування та суду. Органи досудового розслідування при виникненні відновлювальних кримінальних правовідносин зобов'язані скористатися правом на притягнення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що містить склад кримінального правопорушення, передбаченого нормою ЗУпКВ, до кримінальної відповідальності, а суд при вирішенні обвинувального акта по суті зобов'язаний прийняти обґрунтоване, законне та вмотивоване рішення (вирок або ухвалу). Підпорядкування суду тільки закону є одним із конституційних принципів діяльності суду. Суд відповідно до вимог закону й у встановлених ним межах здійснює надане йому право та виконує обов'язок щодо відправлення правосуддя. У той же час кримінальне право не може розглядати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, лише як об'єкт здійснення пенальної функції держави, оскільки така особа є разом з тим і суб'єктом певних прав [10, с. 188].

Запропоноване розуміння правовідносин в кримінальному праві має принципове значення для прийняття обґрунтованого, законного та вмотивованого рішення судом. Норми матеріального кримінального права встановлюють право особи, яка визнана винною у вчиненні кримінального

правопорушення, на те, щоб до неї була застосована та стаття ЗУпКВ, що передбачає вчинене нею суспільно небезпечне діяння, тобто, її діяння має бути правильно кваліфіковано. Винний має право на призначення йому покарання на підставі загальних засад, встановлених ст. 65 КК України. Крім того, він має право, щоб при обранні будь-якого кримінально-правового засобу впливу (в тому числі покарання) судом були дотримані відповідні вимоги й інших норм Загальної частини КК України [10, с. 187-188].

Такий підхід властивий всьому характеру заснованого на законі правосуддя. Судовий вирок у кримінальному провадженні, за яким обвинувачений визнається винним у вчиненні певного кримінального правопорушення, встановлює наявність матеріальних кримінальних правовідносин між винним, потерпілим і державою та реалізує право суду, що складає зміст цих правовідносин, на обрання конкретного кримінально-правового засобу впливу. Разом з тим постановлений судом вирок є юридичним фактом для подальшого розвитку матеріальних і процесуальних та виникнення виконавчих кримінальних правовідносин між засудженим і органами державної влади й управління, у веденні яких перебуває виконання судового вироку. Судовий вирок є обставиною, що спричиняє виникнення низки похідних від модельних матеріальних кримінальних правовідносин — правовідносин між судом і органом державної влади й управління, що виконують судовий вирок, щодо звернення вироку до виконання, а також між цим органом і засудженим щодо його безпосереднього виконання [10, с. 188].

Зв'язок матеріальних, виконавчих і процесуальних кримінальних правовідносин є невідокремим, оскільки галузі

законодавства кримінально-правового комплексу (про кримінально-правову відповідальність, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого) мають спільний предмет, регулювання якого здійснюється різними правовими засобами [11, с. 104-118]. Причому реалізація їх пов'язана суб'єктами, об'єктом і змістом самих правовідносин, які виступають як структурні елементи будь-яких правовідносин.

Структура (внутрішня будова) правовідносин, як відомо, складається із суб'єктів (фізичних і юридичних осіб), об'єкта (для чого законодавець моделює ті чи інші правовідносини) та змісту (матеріального — дозволеної поведінки зобов'язаної особи і юридичного — суб'єктивних прав і юридичних обов'язків). Органи й особи, які беруть участь у матеріальних, процесуальних і виконавчих кримінальних правовідносинах, є їх суб'єктами. Здійснення своїх прав одним суб'єктом правовідносин породжує відповідні обов'язки інших [12, с. 15-17] щодо об'єкта правовідносин.

Структура як запобіжних, так і відновлювальних кримінально-правових відносин є складною, оскільки права та обов'язки учасників цих правовідносин, хоча функціонально і взаємозалежні, належать до різних обсягів та сфер соціальних цінностей. Так, оскільки запобіжні кримінально-правові відносини — це врегульовані кримінально-правовими нормами суспільні відносини, що безпосередньо пов'язані з утриманням особи від вчинення кримінального правопорушення шляхом законодавчо встановленої можливості застосування покарання або іншого кримінально-правового засобу впливу до такої особи, то складовою їхнього змісту є певна сукупність прав і свобод особи, яких вона може позбутися внаслідок застосування до неї кримі-

нально-правового засобу впливу за вчинене кримінальне правопорушення. Право держави, як частина змісту цих правовідносин, — це законодавчо врегульована можливість позбавити цю особу певної сукупності прав, свобод і законних інтересів особи, яка складає зміст кримінально-правового засобу впливу, що може бути застосований до неї у разі вчинення кримінального правопорушення. Цьому праву кореспондується обов'язок іншого суб'єкта правовідносини піддатися передбаченому ЗУпКВ правовому обмеженню. Але поряд з цим, потенційний суб'єкт кримінальних правопорушень наділений не тільки згаданим обов'язком, він має ще й право не піддаватися покаранню понад ту міру, що встановлена ЗУпКВ за вчинення кримінального правопорушення. Таким чином, права держави у цих правовідносинах і права потенційних суб'єктів кримінальних правопорушень, належать до різних обсягів чи сфер прав і свобод [10, с. 191-192].

У межах відновлювальних кримінально-правових відносин, що виникають внаслідок вчинення кримінального правопорушення, суд має право обмежити права та свободи особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, тільки в тому обсязі, що встановлений ЗУпКВ та конкретизований його вироком. При цьому обов'язком особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, є необхідність піддатися цим правовим обмеженням. Разом з тим вона має право не піддаватися тим обмеженням прав і свобод, що не передбачені в ЗУпКВ і вироку суду [13, с. 120-122].

Висновки. Дослідження питань матеріальних кримінальних правовідносин у механізмі реалізації кримінальної відповідальності дозволило констатувати, що: 1) запобіжними

правовідносинами є відносини, що виникають між державою та потенційними суб'єктами кримінально-протиправних діянь, внаслідок набрання чинності ЗУпКВ; 2) виникнення відновлювальних кримінальних правовідносин пов'язано винятково з юридичним фактом вчинення кримінального правопорушення, а їх встановлення та початок реалізації кримінальної відповідальності залежать від юридичних фактів, закріплених у процесуальному

та виконавчому кримінальному законодавстві, що впливають не на виникнення відновлювальних кримінально-правових відносин, а на перехід від однієї до іншої стадії їхньої реалізації — втілення в правову дійсність; 3) вивчення МРКВ може бути успішним за умови виявлення взаємозв'язків та взаємного впливу правовідносин, що виникають на підставі норм матеріального, процесуального та виконавчого кримінального права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сулейманов Т.А. Лицо, совершившее преступление, как субъект уголовного правоотношения : дис. на соискание уч. степ. канд. юрид. наук : спец. : 12.00.08 «уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Сулейманов Талят Алиевич. — Рязань, 1995. — 226 с.
2. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гусавського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. — К. : Істина, 2011. — 1112 с.
3. Явич Л.С. Общая теория права / Л.С. Явич. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. — 285 с.
4. Иоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. — М. : Госюриздат, 1961. — 381 с.
5. Митрофанов И.И. Механизм реализации уголовной ответственности : монография / И.И. Митрофанов. — Кременчуг : Изд. ЧП Щербатых А.В., 2011. — 616 с. — Библиогр. : С. 546-615.
6. Смирнов В.Г. Правоотношение в советском уголовном праве / В.Г. Смирнов // Правоведение. — 1961. — № 3. — С. 86-98.
7. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. — М. : Госюриздат, 1960. — 511 с.
8. Митрофанов І.І. Загальна характеристика відновлювальних кримінально-правових відносин / І.І. Митрофанов // Юридична Україна. — 2010. — № 10. — С. 108-114.
9. Митрофанов І.І. Види кримінально-правових норм у механізмі реалізації кримінальної відповідальності / І.І. Митрофанов // Юридична Україна. — 2011. — № 3. — С. 103-109.
10. Митрофанов И.И. Уголовно-правовое учение о механизме реализации уголовной ответственности : монография / И.И. Митрофанов. — О. : Фенікс, 2014. — 448 с.
11. Митрофанов І.І. Кримінальне, кримінальне процесуальне і кримінально-виконавче право: проблеми взаємозв'язку / І.І. Митрофанов // Вісник Криминологічної асоціації України № 8 : збірник наукових праць [редкол. Т.А. Денисова, О.М. Джужа, В.П. Ємельянов та ін.]. — Харків : Золота миля, 2014. — С. 104-118.
12. Советский уголовный процесс : учеб. / под ред. Н.С. Алексеева, В.З. Лукашевича. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. — 472 с.
13. Филимонов В.Д. Правоотношения. Уголовные правоотношения. Уголовно-исполнительные правоотношения : монография / В.Д. Филимонов, О.В. Филимонов. — М. : «ЮрИнфоР-Пресс», 2007. — 335 с.

Скулиш Е.Д., Митрофанов И.И.

Уголовно-правовые отношения в механизме реализации уголовной ответственности.

Аннотация. В статье анализируются уголовные правоотношения с точки зрения выполняемых функций в механизме реализации уголовной ответственности. Рассматривается сущность таких правоотношений. Исследуются вопросы предупредительных и восстановительных уголовно-правовых отношений. Констатируется, что содержание этих правоотношений постоянно конкретизируется, но в любом случае в своем развитии они проходят определенные этапы.

Ключевые слова: уголовная ответственность, механизм реализации уголовной ответственности, правоотношения, возобновительные уголовно-правовые отношения, предупредительные уголовно-правовые отношения.

Y. Skulysh, I. Mitrofanov

Criminal-legal relations in the mechanism of criminal responsibility realization.

Summary. The article deals with the analysis of the criminal matter from the point of view of their functions in the mechanism of criminal responsibility realization. The essence of such relations. Explores the issues of preventive and restorative criminal legal relations. It has been stated that the meaning of the relationship is being constantly concretized, however, it has definite stages in its development.

Keywords: criminal liability, mechanism of criminal responsibility realization, relationship, renewal of criminal legal relations, warning of criminal legal relations.

